

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی - پژوهشی

سال دوازدهم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۸ - شماره پیاپی ۴۵

معرفی دوبیتیهای عامیانه هرات و تحلیل سبک‌شناسی و جامعه‌شناسی آنها

(ص ۱-۱۷)

منوچهر اکبری^۱ (نویسنده مسئول)، راحله حسینی^۲

تاریخ دریافت مقاله: بهار ۹۷

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: بهار ۹۷

چکیده

در این مقاله قصد نویسندگان بررسی دوبیتیهای عامیانه هرات است این دوبیتیها زمانی تقریباً چهارصد ساله را در بر میگیرد. روش بررسی به این صورت است که ابتدا حدود سیصد دوبیتی انتخاب و استخراج گردیده و تحلیل بر مبنای آن صورت پذیرفته و سپس این نتایج به صورت مختصر در این مقاله ذکر شده اند. از اصل دوبیتیها در متن مقاله به دلیل محدودیت بعضی دوبیتیها گزینش شده است.

کلمات کلیدی: دوبیتی، هرات، مخاطب، وزن، تشبیه، سبک، تفکر

---

^۱ - استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران (makbari@ut.ac.ir)

^۲ - دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران (Rahilhossine56@gmail.com)

۱- مقدمه

دوبیتی چیست؟ بنا بر نظر دکتر شمیسا: «دوبیتی زبان رسای عامه است که سوزوگداها، خواسته‌ها، آمال و آرزوهای توده مردم را منعکس میکند. دوبیتها سرشار از مفاهیم دادخواهی، پند و مثل است. محتوای آن مراثی، شکایت از ظلم و تعدی خوانین، شکایت و ترس زنان از اینکه شوهر بر سر آنان هوو آورد، اشارت تاریخی، شکایت از هجران بر اثر سفر، مضامین چوپانی و ساربان‌ی است» (سیر رباعی در شعر فارسی، ۲۸۷-۲۸۵)

دوبیتیه‌های عاشقانه که بیشترین تعداد دوبیتیه‌ها را در بر گرفته از ذوق و شوق و احساسات عاشقان پاک نیت حکایت میکند. عاشقانی پاک همانند ملامحمد، جلالی و حسینا که برای عایشه، سیاه مو و مریم شعر سروده و احساسات خود را بیان نموده‌اند. در این دوبیتیه‌ها از کنایات و تشبیهات پیچیده و جناس و آرایه‌های بدیعی و بیان خبری نیست و بعضی از آرایه‌ها را به ندرت میتوان در این اشعار پیدا نمود.

روش کار به صورت میدانی و کتابخانه‌ای بوده است. به این ترتیب که ابتدا ابیات توسط افراد خوانده شده سپس ابیات نوشته شده و بعد از آن از بین چندصد دوبیتی که مورد بررسی قرار گرفته نتایج ذیل استخراج گردیده است.

۲- پیشینه تحقیق

در مورد دوبیتیه‌های هرات نویسندگانی همانند آقای «اسیر هروی» کتاب «چهاربیتیه‌های محلی هرات» را تالیف نموده‌اند و «سر کوه بلند» عنوان پنجاه و چهار دوبیتی است که به کوشش ورونیکا دبل‌دی گردآوری و به زبان انگلیسی ترجمه شده است. و همچنین در کتاب نگاهی گذرا به ادبیات عامیانه افغانستان از استاد نصرالدین سلجوقی بعضی از دوبیتیه‌های محلی هرات نیز جمع‌آوری و نوشته شده است. در مجلات فرهنگ مردم و فولکلور نیز تعدادی از این دوبیتیه‌ها ذکر شده است.

۳- هدف و ضرورت تحقیق

هدف از این پژوهش آشنایی با دوبیتیه‌های عامیانه هرات و محتوای این دوبیتیه‌ها که بر مسائل و موضوعاتی همچون عشق و جدایی، غم و درد عاشق، ازدواج‌های تحمیلی، فقر و ناداری، جنگ و شهادت، حماسه و دلاوری مردان و زنان است. در این پژوهش ساختار دوبیتیه‌ها از نظر وزن و قافیه و تشبیه هم مورد بررسی قرار میگیرد. به علت جنگ و وسایل ارتباط جمعی مختلف این ادبیات رو به نابودی است. افغانستان حدود چهل سال است که در گیر جنگهای داخلی و خارجی بوده و بابت این مساله خسارات جانی، مالی و فرهنگی

فراوانی را متحمل شده است. بسیاری از مردم این کشور مهاجرت نموده و در عالم مهاجرت با رسم و رسوم کشور دیگری آشنا شده‌اند اگر چه بسیاری ادعا دارند که هنوز هم آداب و رسوم فرهنگی زادگاه خویش را حفظ نموده‌اند اما به تدریج و با وجود آمدن نسلهای بعدی این آداب و رسوم را نیز باید به فراموشی سپرد. مساله دیگر؛ وسایل ارتباط جمعی و تکنولوژی دنیای غرب است که فضای بسیاری از خانواده‌ها را تغییر داده، و تغییر در سبک زندگی، تغییر در مسائل اجتماعی، دینی و فرهنگی را نیز به دنبال خودش خواهد آورد. و همین مسائل از ضرورت‌های تحقیق برای این موضوع است.

۴- محتوی و موضوعات ابیات

موضوع و محتوی و درون مایه این اشعار که با توجه خاص به آن میتوان به سنتها، آداب و رسوم، شیوه زندگی، تفکر و قید و بندهای یک جامعه پی برد. با توجه به این دوبیتیهای عامیانه میتوان تفکر و اندیشه و موضوعات خاص یک جامعه را مورد بررسی قرار داد. مردمان هرات که طبع شعری فوق العاده‌ای دارند بیشتر ذهنیتها و تفکرات خود را در قالب شعر بیان مینمایند و به همین دلیل میتوان به راحتی از اندیشه و آداب و رسوم و ... گذشتگان آگاهی یافت.

۴-۱- دوبیتیهای حماسی

هرات باستان مهد تمدن و فرهنگ و حماسه بوده است و بسیاری از اشعار و دوبیتها در وصف مردم قهرمان و مجاهد این شهر سروده شده است. افغانستان درگیر دو جنگ با انگلیس و یک جنگ با اتحاد جماهیر شوروی بود که همین جنگها دلسروده‌های خاصی را در ادب عامه و در بین مردم مهربان این ولایت جاودان ساخته است.

هراتی پهلوون بسیار داره   هراتی قوت پیکار داره
بر آوردی دمار از انگلیزان   هراتی مردکان کار داره

در دوبیت اول اشاره به مردان رزم هرات دارد که انگلیسها را شکست سختی داده‌اند. در بیت دوم اشاره به جنگ مجاهدین و روسها دارد که با اقل امکانات با این ابرقدرت مبارزه میکردند. در بیت سوم که از زبان سربازی عاشق گفته شده است میگوید در حال کشیک بودم که گرتنه آمد و سلام نظامی را طوری دادم که زمین به لرزه آمد سلام دادم که نام شب را بگیرم که یک دفعه یاد جداییهای دلبر سبزه رو افتادم.

۴-۲- دوبیتیهای زنانه

این دوبیتیها در مورد زنان و آرزوهای آنان میباشد. در این دوبیتیها زنان راز دل و آمال و آرزوها و رنجهایشان را بیان مینمایند. در این دوبیتیها زنان از عشق و همسران و وضعیت نامناسب زندگی خویش میسرایند. ازدواج و عشق با مردی که دوستش ندارند و این که پدر و مادر او را به غربت و به مرد مناسبی نداده‌اند .

الا مادر مرا بیست ساله کردی   طناب عمر مه نیم کاله کردی
مه که فرزند نا اهلی نبودم   چرا وصلت خود بیگانه کردی
یکی دیگر از مسائلی که دوبیتیها مطرح میشود مساله سر بازی رفتن مردان و جوانان میباشد که زنان برای دوری و پیروزی آنان دوبیتیهایی را سروده‌اند.

نشان فتح بینم در کلاهد   غرور جنگ خوانم در نگاهت
تو سرخ رو آیی از جنگ و مه از شوق   گذارم دستت گُل جای پایت
جدایی از پدر و مادر و در غربت زندگی کردن زنان نیز باعث سروده‌های دلسوز و دلکشی شده است. دوری و فرقت از عزیزان از قدیم تا حالا برای همه به خصوص زنان و مادران بسیار تلخ بوده است و غم هجران فرزند به خصوص از پدر و مادر غمی سخت جانفرسا است که در این ابیات به خوبی نمایان است.

سلام و صد سلام ای نور دیده   سلام کاغذت به من رسیده
همان روزی که کاغذ می نوشتم   هزاران اشک با کاغذ چکیده
سرمُ درد می‌گنه کو مادر مه   دو دست خو گزاره بر سر مه
دو دست خو گزاره ور نداره   که بلگم^۱ کم شوه درد سر مه
شکوه و شکایت دختر از مادری که فرزند خود را به مرد پیر و دور از وطن داده است را در دوبیتی زیر میبینید.

الا مادر مرا با دور دادی   مرا به مرد پیر کور دادی
به حق من ستم بسیار کردی   مرا به آتش تنور دادی

۴-۳- نفرین و شکایت از فقر و بی وفایی و جدایی یار

نفرین عکس‌العمل افراد در مقابل ظلم و ستم و ناکامیهایی است که از طرف روزگار و انسانهای ظالم به یک عده افراد مظلوم انجام میشود. مهمترین این نفرینها از زبان عشاقی است که عده‌ای ظالم نگذاشتند که این عاشق شوریده سر به محبوب خویش برسد و بعضی

^۱ - بلکم: شاید

از دوبیتیها هم نفرین به روزگار و دنیا و بی وفاییهای آن میباشد. و بعضی از دوبیتیها هم شکایت مردان شوریده سر پیش خدای منان به علت فقر و ناداری و ظلم به آنان است .

سحر گاهی بنالم از دل تنگ	به همی محله بباره ژاله و سنگ
که هر که ما و تور از هم جدا کرد	به چشم خو ببینه داغ فرزند
درختها سایه دارند مه ندارم	جوانا خانه دارند مه ندارم
برم پیش خدای خود بنالم	که از کی کمتر طالع ندارم
اگر از در زنی از بام میآیم	اگر از صبح زنی از شام میآیم
به اره گر ببری دست و پایم	به سینه گر نیایم بی وفایم

۴-۴- سرور و شادی

دوبیتیهایی که در مراسم جشن نامزدی و شادی عروسی گفته شده بیشترین حجم این دوبیتیها را دارد که متأسفانه بیشتر آنها از یادها رفته و اندکی باقی مانده است؛ دوبیتیهایی که زینت فضای محافل عروسی است و زنان و مردان آن را با صدای خوش میخوانند. اولین مرحله این شادی و سرور طلبکاری یا خسرونی و یا همان خواستگاری است که خانواده داماد به خواستگاری عروس میروند.

الا یارجان فرستم مادر خود	به همراهش کنم من خواهر خود
به پیش مادرت با خواستکاری	طلبکاری کند با عذر و زاری
الا مادر برو تو خواستکاری	به پیش مادرش کن عذر و زاری
بگو فرزند من نادار باشد	و لیکن دختر تو هست راضی

۴-۵- مناجات با خداوند و ائمه

در این دوبیتیها عشاق با راز و نیاز با خداوند و پیامبران و ائمه از خودشان و مشکلات خویش میسرایند تا کمی از غم خویش بزدايند و از منبع نور الهی مستفیض شوند و به آرامش دست پیدا کنند.

به لا اله الا الله بسوختم	محمد یا رسول الله بسوختم
بسوختم از غمانت نامسلمان	به سی جُزم ^۲ کلام الله بسوختم
علی دردم دوایی داره یا نه	علی قرضم دوایی داره یا نه
برای کشتن بیچاره عاشق	بگید عاشق خدایی داره یا نه

---

^۱- ژاله: تگرگ

^۲- ۳۰ فرش یا همان گلیم

۴-۶- سوگ و غم

دوبیتی‌هایی که در سوگ عزیزان و مرگ سروده شده نیز در بین مردم ساری و جاری است و معمولاً در غم و فراق عزیزان مرثیه سرایی میشود.

اگر مُردمُ به مه ماتم نگیرید	پلاس شادی خُور با غم نگیرید
همان دمه که یارِ مه می آیه	هوش کنید عزت ر کم نگیرید
سیاه چشمک اگر مردم ز هجران	به خاکم کن درین دشت و بیابان
به خاکم کن گل افشان بر مزارم	بشین در ماتمم با چشم گریان

۴-۷- بهاریه‌ها

دوبیتی‌هایی که در مورد بهار و رسیدن نوروز است نیز از دوبیتی‌هایی است که تعدادشان کم نیست و جشن زیبای بهار در این دوبیتی‌ها ماندگار شده‌اند.

بهار آمد بیا ای سرو سیمین	ز جوش لاله صحرا گشته رنگین
مگر از سوسن داره حکایت	که بلبل میکشد آواز شیرین
بهار آمد گلستان مشکبار است	ز جشن لاله صحرا زرنگار است
بهار آمد و گل و بلبل هم آغوش	چمن در بزم گل آتش نثار است

۴-۸- قلیان و سیگار

قلیان کشیدن و یا به اصطلاح هراتیها چلیم کشیدن خود یکی از مسائلی است که در دوبیتی‌ها و سروده‌های عاشقانه جای خود را باز کرده است. آماده ساختن قلیان و تهیه آتش و ظرافت‌های مربوط به آن و تهیه تنباکو و شستشوی آن از مسائلی است که در بین مردم رواج دارد.

نی قلیان به من کرده ستمها	لبان یار من بوسیده تنها
خداوندا مرا کن نی قلیان	همیشه با لب و دندان لیلا
چلیم ^۱ را چاق کنید ^۲ دهید به زودی	به قربان لبانی که کرده دودی
سر چلیم تو آتش نداره	نمیدانم پریشان با کی بودی
شمالا میزنه بر ملک شالی	شما گپ میزنید از بی کمالی
به من میگن برو خانه خشو ^۳ خو	خجالت میکشم از دست خالی

^۱ - چلیم: قلیان

^۲ - چاق کنید: آماده کردن قلیان منظور آتش قلیان را با تنباکو حاضر نمودن

^۳ - خشو: مادر زن یا مادر شوهر

۴-۹- فقر و ناداری

فقر از مسائلی است که در این دوبیتها از آن سخن گفته شده. در دوبیتی بالا داماد از این که هدیه‌ای ندارد که برای همسرش ببرد و باید با دستان خالی به خانه مادرزنش برود ناراحت است و میگوید این را بی معرفتی او ندانید.

۴-۱۰- عاشقانه‌ها

سرایندگان این ترانه‌ها عواطف عاشقانه، هجرانها، اضطرابها، غمها و شادیهای زود گذر و ناله‌ها و شکوه‌ها و غمهای خود را با سادگی و صمیمیتی شگفت انگیز باز گفته‌اند. و «با این شیوه بیان احساسات عاشقانه، منشور رنگارنگی از مضامین شورانگیز عواطف پرهیجان در بیانی سهل و ساده به وجود آورده‌اند که با بهترین غزلهای شاعران بزرگ پهلو میزند. (ترانه های دختران هوا، ۸۷)

دو بیتها و چهار پاره‌های مردمان سرزمین هرات معمولاً در کنار کرسی، مجالس و محافل جشن و شادی و شب نشینی؛ توسط خوش صداترین افراد خوانده میشود. کوچه باغیهای هرات طرفداران زیادی دارد. این دوبیتها با توجه به اوضاع سیاسی اجتماعی فرهنگی، توسط افراد خوش ذوق سروده شده است. اما بیشتر دوبیتها در مورد یار و جداییهای یار و عشق و عاشقی است.

دلی دارم به دلبر داده ام مه	غم را به جسم لاغر داده ام مه
در این دنیا مرا یک جان شیرین	به آن شوخ ستمگر داده ام مه
گل هستم طاقت شبنم ندارم	جمال تور بینم غم ندارم
اگر کشته شوم از عشق رویت	شهادت بی کسم ماتم ندارم

۴-۱۱- دوبیتیهای معاشیق هرات

در هرات زیبا که مهد تمدن، عشق، صفا و یکرنگی است داستانهای عاشقان زیادی در بین مردم رواج دارد و مردم این دیار به افراد عاشق و عاشق پیشه احترام میگذارند چرا که عشق را هدیه‌ای از جانب پروردگار متعال میدانند. در هرات داستان عشق سیاه موی و جلالی، حسینا و مریم و عایشه و ملامحمد رواج فراوانی دارد. و اکثر ساکنین این دیار قصه این دلدادگان را شنیده و حداقل چند دوبیتی از اشعار این عشاق را در ذهن دارند و با خود زمزمه میکنند. اما داستان نازک و عزیز و داستان بخش علی و بی بی راز را کمتر در ذهن دارند و شاید که دوبیتی از عزیز و نازک بخوانند و اما اصل قصه را ندانند.

جهان باشد بهای موی نازک همه عالم به گفتگوی نازک

فرشته در هوا تعلیم بگیرد
خداوندا خدای هر دو عالم
همی‌سوزم همی‌سوزم ز هجرش
حسینا‌گفت: که من دل خسته بودم
ندانستم که ظالم بی‌وفا بود
سیاه مو آفت جان جلالی
گرفته سر به سر ملک هری را

۴-۱۲- تعدد روایات از یک دوبیتی

بعضی از دوبیتیه‌ها به صورتهای مختلفی روایت شده‌اند و هر کدام نیز زیبایی خاص خودشان را دارند. این تعدد روایات و تکرار در دوبیتیه‌ها باعث شده که روایت‌های گوناگونی از آن در مناطق مختلف و بین فارسی‌زبانها رواج داشته باشد. مانند دوبیتی زیر که به چند گونه روایت شده است.

شیرینی لب تو کشمش نداره
بده چند بوس از آن کنج لب خود
شیرینی لب تو عناب نداره
بده چند بوس از آن کنج لب خود
رسیدم بم سر پل جغاره^۲
مه که بم نوکری پروا ندارم
رسیدم بر سر پل جغرتون^۴
مه که بم نوکری پروا ندارم

بر رویت^۱ طلایه، غش نداره
که بوسای عاشقی پرشش نداره
بر روی تو را مهتاب نداره
که بوسای عاشقی عذاب نداره
خبر آمد که پیشکا^۳ شد حواله
به دنبال می‌مونه دختر خاله
احوال آمد که پیشکا رفت به تیزون
به دنبال می‌مونه آن گل خندون

۴-۱۳- تفکر اشعار

اندیشه‌های دوبیتیه‌ها بیشتر عاشقانه است و در جدایی و فراق یار می‌باشد. اما در بین دوبیتیه‌ها افکار عارفانه و مذهبی و دوری از دنیا و شکوه و شکایت از دنیا، بی‌وفاییهای دنیا نیز اشعاری وجود دارند. شاعر از احساسات و افکار و دغدغه‌های خود بدون هیچ‌گونه خجالتی

^۱- بر رویت: صورت و شمایل

^۲- جغاره: نام یک روستا در هرات

^۳- پیشکا: سربازی رفتن. اجباری

^۴- جغرتون: یکی از روستاهای هرات در شهرستان انجیل هرات

سخن میگوید. بیشترین شکایتها از هجران معشوق و یار است که شاعر با سوز دل از این جدایی میسراید. شاعر از غریبی و فقر و بی کسی و مظلوم شدن خود میگوید.

مسلمانها صدای مه جرس^۱ نیست
به همی تن ضعیف مه نفس نیست
رفیق امروز خیلی کس است
رفیق روز آخر هیچ کس نیست
بیا که ذکر الله کنیم گل
بیا که ترک این دنیا کنیم گل
پوشیم جنده ی^۲ رسم فقیری
که خدمت یا رسول الله کنیم گل

۴-۱۴- طنز در دوبیتها

به خواب بودم مَرَم^۳ بیدار کردند
مه پنداشتم که نُمَزَد^۴ دار کردند
اوردند پشته ی چوب اناری
به زیر چوب مرم اوگار^۵ کردند
در دوبیتها، مردمان و شاعران گمنام و شوخ طبع دوبیتیهای نیز به صورت طنز گونه دارند که مسائلی را مطرح یا برای خنده و تفریح است. مثال دوبیتی بالا که جوانی میگوید من خواب بودم و مرا از خواب بیدار کردند من فکر کردم برای من زن گرفته اند اما با دسته چوب انار مرا زدند و همه بدنم را زخمی کردند.

سر کوه بلند زردک نمی شه
دل دختر به پیر مردک نمی شه
دل دختر جوون تازه مایه
جوون تازه به او مَسَر^۶ نمی شه
این دوبیتی هم به طنز مسائل مربوط به ازدواج دختران را در جامعه و مشکلات آنها را بیان مینماید.

۵- مخاطب اشعار

استفاده از نامهای اشخاص در شعرها معمول است گاهی این افراد سرشناس و مشهور بوده یا از بزرگان دین و مذهب بوده اند یا از عشاق یا هم از مردمانی که در همان دوره میزیسته اند. مخاطب اشعار یا خاص بوده اند همانند نازک، مریم، سیاه موی، بی بی راز، بی بی عالم و ... یا عام همانند دلبر، نگارا، رفیق جان، دوست، وجوانان مسلمانان و ... مخاطب اشعار همچنین خداوند حضرت علی و درویشان و ... هستند.

خدا جان زور رستم را تو دادی
به جمشید جامه و جم را تو دادی

۱- جرس: بلند و رسا

۲- جنده ی: ژنده. جامه ی درویش

۳- مَرَم: مرا هم

۴- نُمَزَد: نامزد دار

۵- اوگار: زخمی

۶- مَسَر: میسر

به بهرام سعید سینه کنده	به سینه عشق مریم را تو دادی
دو گیسویت سیاهه بی بی عالم	که خانه سر چاهه بی بی عالم
بده چند بوس از آن کنج لب خود	تو را هم خیرات ^۱ روایه بی بی عالم
به مین ^۲ چار سراپم آخ خدا جان	به دست هفت بلاپم آخ خدا جان
مسلمانان نمیدانید بدانید	به مرگ خود رضایم آخ خدا جان
اسیر چشم بادامم نگار جان	به کار عشق ناکامم نگار جان
به قانون محبت روز محشر	به پیشت حکم اعدامم نگار جان

۶- دوبیتیها از نظر وزنی و عروض و قافیه

دوبیتیهای عامیانه هرات زیباترین احساسات شاعران گمنام را در ذهن و زبان مردمان سختکوش هرات جاری ساخته است. این دوبیتیها با دوبیتیهای ادبی که بر وزن «مفاعیلن مفاعیلن فعول» یا «مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن» سروده شده‌اند و این که دارای چهار مصراع میباشند؛ یکسان است. اما تفاوت در آنجا است که بعضی از این دوبیتیها بر اساس خوانش و سبک گویش سروده شده و ممکن است بر همان وزن دوبیتیهای ادبی همسان و یکسان نباشد. قافیه در این دوبیتیهای عامیانه ممکن است در حرف روی یکسان نباشد و فقط بر نزدیکی تلفظ حروف باشد. و ممکن است از لحاظ تلفظ نیز حروفی با هم هم‌قافیه شوند که در تلفظ یکسان و در نوشتار متفاوت باشند.

دو تا دختر درین کوچه خیاط است	یکی قند و دگر شاخ نبات است
مه قربان لب سبزینه دختر	همو شاخ نباتی که نامزاد است
قدت را سوزن بلقیس می‌گند	جمالت را چراغ گیس ^۳ می‌گند
بیا بنشین پهلوی عاشق	به هر ابروی تو صد بیت می‌گند

خواننده ریتم آهنگ دوبیتی را با کشش یا سکت و وقفه به بهترین نحو ممکن اجرا مینماید و هیچ مشکلی در خواندن این دوبیتیها به وجود نمی‌آید و از زیبایی آن کاسته نمیشود. ویژگیهای مهم دوبیتیهای هراتی همان سادگی مضمون و لفظ آن میباشد و از ابهامات و پیچیدگیهای اشعار رسمی و ادبی همچون کنایه و تشبیه و ... به دور است. همان طور که بهار میفرماید: «(این نوع دوبیتیها) از تشبیهات نادر کنایه ابهام جناس و سایر صنایع لفظی

^۱- خیرات: صدقه

^۲ مین: میان

^۳- چراغ گیس: چراغی بزرگتر از فانوس.

و تکلفات معنوی و ترکیبهای ماخوذ از زبان عربی به دور است» (مفاهمه شفاهی در افغانستان، ۱۳۱)

در این اشعار «امتداد مصوتها ثابت نیست و اجزای مصراع طبق قواعد قلب، تبدیل، اضافه و حذف تغییر میکند. وزن و طول مصراعها نیز در برخی اشعار تغییر میکند» (بررسی منشأ وزن شعر فارسی، ۶۴) شفیهی کدکنی بر تشخیص وزن اوزان غیر عروضی از راه گوش و نحوه دقیق خواندن شعر تأکید میکند و مینویسد: «در بعضی موارد ناگزیریم بعضی کلمات را کش بدهیم تا وزن و موسیقی شعر محفوظ بماند. این کار، یعنی کش دادن کلمات برای حفظ موسیقی شعر و به اصطلاح وزن آن، یک سنت چند هزار ساله ایرانی است و گویا تمام شعرهای قبل از اسلام ایران دارای همین خصوصیت بوده است و این ضرورتاً به معنی هجایی بودن یا تک هجایی بودن شعر قدیم ایرانی نیست؛ میتواند نوعی وزن عروضی باشد. عروضی که با کشش بعضی هجاها، کمال خود را بازمیابد (موسیقی شعر، ۴۷۹)

۶-۱- ردیفهای چند کلمه‌ای

در دوبیتیهای هرات شما ردیف وقافیه را مشاهده میکنید. بیشتر ابیات دارای چند کلمه ردیف هستند.

نگارا سر ببند که آدمم مه   به زیر لب بخند که آدمم مه
بگیر دستمال دست مه نشانی   به بالاتر ببند که آدمم مه
در بیت بالا کلمات قافیه «ببند و بخند. ببند» است. و ردیف سه کلمه «که آدمم مه» است که این مساله را در بیشتر ابیات میبینید؛ مانند چند دوبیتی زیر:

دلی دارم به دلبر دادم مه   غم را به جسم لاغر دادم مه
در این دنیا مرا یک جان شیرین   به آن شوخ ستمگر دادم مه
سر بازار چین باشی گل من   به دست من نگین باشی گل من
به دست من نگین چه ای نفس جان   الهی همنشین باشی گل من

۶-۲- قافیه شدن حروف هم‌مخرج با املای متفاوت

در ابیات زیر کلمات قافیه هم‌مخرج هستند و املای متفاوتی دارند. که چون بیشتر این اشعار عامیانه است در خواندن مشکلی را ایجاد نمیکند.

به قرآن خوانده ام سوره براته   خدا آسان کنه پل صراطه
همین را بد نگفت بیچاره عاشق   بگردم پیر و پیر خانه هراته

به پشت بام بجول^۱ بازی کنم من   سیاه چشمان به خود راضی کنم من
سیاه چشمان آگه راضی نگردید   تلاش بر خانه‌یی قاضی کنم من

۶-۳- قافیه شدن حروف قریب‌المخرج

در این دوبیتی کلمات تنگ و سنگ با فرزند هم قافیه شده‌اند که تقریباً قریب‌المخرج هستند.
سحر گاهی بنالم از دل تنگ   به همی محله بباره ژاله و سنگ
که هر که ما و تو را از هم جدا کرد   به چشم خو ببینه داغ فرزند

۶-۴- قافیه شدن حروف متفاوت و بعید‌المخرج

به سرحد میروم چارق^۳ ندارم   خِلاووک^۴ پخته‌یم قاشق ندارم
خِلاووک پخته‌یم لُگه به لُگه^۵   کلپک^۶ میزنم دندان ندارم
تو که آب میکنی مشک آو خود را   چرا پیش میکشی چار شو خود را
مه که حرف بدی با تو نگفتم   چرا دق^۷ میکنی آشنای خود را
در ابیات بالا کلمات قافیه از همدیگر در حروف قافیه متفاوت هستند و فرق دارند ولی باز هم زیبایی خود را دارند.

۷- تشبیه

تشبیه ادعای همسانی است. اگر دو یا چند پدیده را که به نوعی ویژگیها و صفات مشترکی داشته باشند به همدیگر مانند کنیم، از آرایه تشبیه استفاده کرده‌ایم. تشبیه یکی از پرکاربردترین آرایه‌های ادبی می‌باشد. در ابیات زیر شاعر به سادگی از اشیای اطرافش برای تشبیه زیبایی و خوبی یار استفاده میکند.

نبات و دارچینی لبهای تو یار جان   پیاله چای خوری چشمای تو یار جان
به من می‌گن چرا دیوانه گشتی   مرا دیوانه کرد غمهای تو یار جان
در بیت بالا لبهای یار را به دارچینی و نبات تشبیه میکند و چشمان یار را به استکان چای خوری تشبیه مینماید؛ تشبیه‌ی که فقط در اشعار عامیانه میتوان دید چرا که در این اشعار ساده‌ترین و جزئی‌ترین مسائل، مورد استفاده عاشق قرار می‌گیرد.

^۱- بجول بازی: یک نوع بازی که با استخوان پای گوسفند بازی می‌کنند.

^۲- ژاله: تگرگ

^۳- چارق: کفش

^۴- لکه: ضخیم و گرد

^۵- خِلاووک: غذایی است که با خمیر گلوله در آب جوش پخته و سپس کشک و پیاز و نعنا به آن اضافه می‌کنند

^۶- کلپک: یک اصطلاح است یعنی چانه را برای خوردن غذا تکان دادن

^۷- دق: قهر شدن ناراحت شدن

سیاهی چشم تور کفتر نداره که هیچ میرزا^۱ به رو دفتر نداره
خدا داده به تو حسن و کمالی پری بم کوه چهل دختر نداره
در این بیت سیاهی چشم یار را به چشم کفتر یا همان کیوتر تشبیه میکند و حسن و زیبایی
یار به پری تشبیه میکند. و سیاهی چشمانی که کاتب یا همان میرزا بر دفترش ندارد. البته
در این بیت از تشبیه افضل استفاده شده است.

نگارم بره آهو را می مانه^۲ گل صدبرگ خوشبو را می مانه
قد باریک رسای دلبر مه سپیدار لب جو را می مانه
زمین خوبه، زمین کهنه خوبه میان میوه ها کنگینه^۳ خوبه
میان میوه ها کنگینه شیرین میان دختران سبزینه خوبه
در ابیات بالا هم شاعر نگارش را به آهوبره تشبیه میکند و بعد به گل گلاب یا همان گل
صدبرگ و سپس قد بلند دلبر را به سپیدار کنار جوی آب تشبیه میکند. در دوبیتی بعدی
شاعر باز از محیط اطراف و از میوه کنگینه الهام میگیرد. در هرات که معدن انگورهای فراوان
است و حدود یکصد و بیست نوع انگور وجود دارد کشاورزان برای این که انگورها خراب
نشوند آنها را داخل گل میگذارند و بعد میتوانند در زمستان تر و تازه نوش جان کنند. و بعد
از بین دختران هم دختر سبزه را میپسندند.

الا دختر چه رنگ لاله داری طناو^۴ بر گردن گوساله داری
طناو از گردن گوساله بردار چرا منت به من بیچاره داری
در دوبیتی بعدی هم رنگ معشوق را به گل لاله تشبیه میکند. دختر زیبا رویی که طنابی بر
گردن گوساله دارد و با خود میبرد. این دوبیت اشاره به جامعه‌ای دارد که زنان آزاد و رها در
کنار مردان به کار مشغول هستند و کمک حال خانواده و ایل و قبیل خود میباشند.

همچنین سیاهی دلبر را به سیاهی خط قرآن، آبی که از موهای یار بریزد به مروارید، دو
ابروی یار به محراب، رنگ زرد صورت به کاه گل دیوار، سفیدی یار را به خامه، غم زیاد به
موی سر، دندان به مهره، سرخی لب به لعل، یار را به سیب سرخ، صورت چون ماه، صورت
به آتش، صورت به گل، ابرو به تیغ، گیسو به طناب، چشم به چشم بلبل، دهان به غنچه،
چشم به بادام، و... تشبیه کرده‌اند.

^۱ - میرزا: کسی که نامه‌ی ادارت و دفاتر آنها را می نویسد

^۲ - می مانه: تشبیه است

^۳ - کنگینه: انگوری را که در گل می‌گذارند و در فصل دیگری بازش می‌کنند کنگینه می‌گویند

^۴ - طناو: طناب

۸- کنایه

در ابیات زیر کنایه‌های بسیار ساده و آشنا که در مکالمات استفاده می‌شود به کار رفته چرا که شاعر گمنام نه به عنوان یک آرایه بلکه به عنوان یک گفتگوی ساده محلی از آن در شعر استفاده نموده است. در ابیات زیر عرق پا خشک نشدن کنایه از ننشستن و رفع خستگی نمودن است. زنجیر محبت و اسیر زنجیر محبت کنایه از گرفتار شدن در دام عشق و محبت است. همچنین سنگ غلتان شدن.

از تعلیم آمدم هلاک و مونده	به بار کاری سفید و آینه شونده
هنوز عرق پایم خشک نشده	مه رم به درس اکابر ^۱ نشونده
نمیدانم چه تدبیر کرد خماری	دو پایم را به زنجیر کرد خماری
دو پایم را به زنجیر محبت	جوون بودم مرا پیر کرد خماری

۹- صنایع بدیعی

این دوبیتیها همان طور که ذکر شد دوبیتیهای ساد و بدون پیرایه به خصوص از نظر ادبی میباشند اما بعضی از آرایه‌های بدیعی را میتوان در این اشعار مشاهده نمود که ذکر می‌گردد.

۹-۱- تضاد

هرگاه دو واژه با معنای متضاد در یک بیت یا عبارت به کار رود آرایه تضاد پدید می‌آید. این آرایه را در دوبیتیهای عامیانه هرات تا حدودی میتوان مشاهده نمود. در بیت‌های زیر کلمات سیاه و سفید، کافر و مسلمان تضاد را به وجود آورده‌اند. در ابیات دیگری هم که مورد بررسی قرار گرفته کلمات: خوب و گنده (زشت)، خواب و بیدار، شب و روز، جور(سالم) و بیمار و شیرین و تلخ و ... دارای این صنعت بودند.

سیاه‌مویم سفیدرو نام دارد	به ملک تربلاق آرام دارد
هر آن‌کو شد خریدار سیاه موی	دمار از خانمانش حق برارد
مسلمانها مسلمان زاده ام ^۲	به گیر، کافران افتاده ام مه
به گیر کافران نامسلمان	به توفیق خداجان مانده ام مه

۹-۲- تلمیح

در واژه به معنی «به گوشه چشم اشاره کردن» است و در اصطلاح ادبی بهره‌گیری از نقل قولها، آیات، احادیث، داستانها و وقایع تاریخی است و یا آن که با شنیدن بیت یا عبارتی، به

^۱- اکابر: درس بزرگسالان. درس سواد آموزی برای بزرگسالان

^۲- مه: من

یاد داستان و افسانه، رویدادی تاریخی و مذهبی یا آیه و حدیثی بیفتند، بدون آن که آن موضوع و داستان را تعریف کنند. در دوبیتیهای هرات هم این صنعت را میتوان تا حدودی مشاهده نمود در ابیات زیر به، صبر ایوب و آیه یحیٰ الصابین اشاره میکند. همچنین در بیتهای مورد بررسی به داستان منصور حلاج، یوسف و ذلیخا، لیلی و مجنون، پیکار میوند و... اشاره شده است.

سیاه‌مویا مریزان آب دیده	بسی عشاق خون دل چشیده
صبری کن که حل مشکلات است	ز صبر ایوب بر مقصد رسیده
ز یمن همت صبر جمیلا	رسی ای دل به مقصدهای اعلیٰ
صبری کن به غمهای سیاه‌موی	یحیٰ‌الصابین گفت حق تعالیٰ

۹-۳- تمثیل

هرگاه برای روشن شدن مطلبی پیچیده، آن را به موضوعی ساده‌تر تشبیه کنیم و یا برای اثبات موضوعی نمونه‌ای بیاوریم، آرایه تمثیل پدید می‌آید.

ز اول بیوفا بودی گل من	جو گندم نما بودی گل من
سخنهایی به این وقتها می‌گویی	روز اول کجا بودی گل من

در بیت بالا جو گندم نما استفاده شده است همچنین در بیتهای دیگر دل مادر به فرزند و دل فرزند به فرسنگ، آدم گندم و اجل دروگر و ... استفاده شده است. دیگر صنایع بدیعی را به ندرت میتوان در این دوبیتها پیدا نمود. چرا که این دوبیتها بسیار ساده و به زبان عامیانه گفته شده‌اند.

۱۰- نتیجه‌گیری

دوبیتیهای عامیانه هرات زیباترین عواطف عاشقانه، غمها، شادیها و حسرتها را بیان مینماید. محتوی و مضامین دوبیتیهای هرات چیست؟ مضامین این دوبیتها بیشتر بر جداییها، شکایت عاشق و معشوق، شکوه و شکایت از بخت و روزگار، سربازی، جدایی، فقر و بی‌پولی، مناجات، توصیف ائمه، بی‌وفاییهای دنیا و... است. دوبیتیهایی که در مورد زنان است نیز از غم غربت، جدایی از عزیزان، شوهر نامناسب و ازدواج تحمیلی و ... حکایت میکند. مخاطب این اشعار چه کسانی هستند؟ خداوند، مسلمانان، دلبر، یار و مخاطبانی خاص چون سیاه‌موی، بی‌بی راز و مریم از مخاطبان این اشعار هستند. بعضی از دوبیتها در باره مراسم سوگ و سرور و مضامینی دیگر همچون ماه رمضان، بارانی، نوروز، اعیاد و جشنها، جنگها و حماسه مردم و دلاوران است. در این دوبیتها وزن عروضی و قافیه با دو

بیتیه‌های رسمی کمی متفاوت است و تغییراتی دارد. تشبیه‌ها ساده و دور از پیچیدگی است و بر سادگی لفظ و معنا استوار است. در این دوبیتیه‌ها که سبک خاصی خود را دارند میتوان از دیدگاه جامعه‌شناسی در مورد مردم و روابط و زندگی آنها اطلاعاتی را به دست آورد. دوبیتیه‌های این دیار همانند مردمان ساده و پاک روستایی ساده و بی غل و غش هستند و از ظواهر و پیچیدگی‌ها به دور میباشند.

دوبیتیه‌ها دلسروده‌های انسانهایی پاک و صمیمی و ساده است که حرفهای دل را به صورت آهنگین ادا نموده‌اند. دوبیتیه‌های عامه هرات هم از نظر محتوی و هم از نظر ساختار ساده و روان هستند. این دوبیتیه‌ها از دلسروده‌های انسانهایی است که در طبیعت زندگی کرده و بسیاری از الفاظ و تازگی آن را از طبیعت وام گرفته‌اند.

در دوبیتیه‌ها میتوان به غذاها، پوشاک، رفتار و ارتباطات مردم با یکدیگر؛ جامعه‌ای که در آن زندگی میکنند؛ چگونگی رفتار با زنان و کودکان و تاثیر دام بر زندگی آنها و زندگی ساده و دور از تکلف و غذاهایی که معمولاً ساده است و با آرد تهیه میشوند. پی برد.

قافیه‌ها یا بر همان سیاق قافیه در ادب رسمی و کتبی هستند یا در مواردی فرق مینمایند. شاعران گمنام یا بر اساس قریب‌المخرج حروف قافیه را ساخته‌اند یا هم که بعضی از قافیه‌ها بعیدالمخرج هستند و متفاوت. این دوبیتیه‌ها چون با موسیقی به ویژه دایره و دوتار خوانده میشوند عیوب قافیه کمتر مشخص میشود.

منابع و مأخذ

- ۱- آوای همسایه‌ها، سمنانی احمد، (۱۳۷۷) مجله شعر، شماره ۲۳، صص ۱۱۹-۱۱۶
- ۲- بررسی منشأ وزن شعر فارسی وحیدیان کامیار، تقی (۱۳۷۰)، تهران: آگاه.
- ۳- ترانه و ترانه سرایی در ایران، سمنانی احمد، ۱۳۷۶، تهران: سروش.
- ۴- ترانه‌های دختران حوا، پناهی سمنانی احمد، تهران ترفند.
- ۵- ترانه‌های کهسار، شعور، اسدالله (۱۳۵۳)، (جلد اول، کابل: وزارت اطلاعات و کلتور، امریت فولکلور و ادب.
- ۶- رساله مزارات هرات فکری سلجوقی ۱۳۷۹، نشر مرکز نشراتی فاروقی،
- ۷- سایت زبان و ادبیات فارسی آریا ادیب
- ۸- «سیاه‌موی، لیتان. مریم» هروی مایل ۱۳۴۶ کابل
- ۹- سیر رباعی در شعر فارسی، شمیسا، سیروس ۱۳۶۳، تهران: آشتیانی.

- ۱۰- شام شهیدان (مجموعه اشعار) پیمان فضل احمد، چاپ اول، تهران، بی تا، مجله فولکلور ۱۳۵۳ شماره ۲ کابل
- ۱۱- «فولکلور و ادبیات عامیانه» بختیاری محمد رضا ارومیه ادیبان ۱۳۸۶
- ۱۲- کاربرد و ویژگیهای دوبیتی در بومی سرودهای ایرانی ذوالفقاری حسن، شماره ی سی و دوم تابستان ۱۳۹۴ ادب پژوهی ۶۳-۹۵ صفحات
- ۱۳- مفاهمه شفاهی در افغانستان شعور اسدالله...بی تا بی چا، بهار و ادب فارسی به کوشش گلبن محمد تهران (۱۳۷۱): نشر حبیبی چ سوم.
- ۱۴- موسیقی شعر، شفیع کدکنی، محمدرضا ۱۳۶۸، تهران: آگاه.
- ۱۵- موسیقی و تئاتر در هرات تهران سلجوقی نصرالدین.توس، ۱۳۸۲
- ۱۶- نبنچه گپ هرات، اسیر هروی غلام حیدر ۱۳۶۸، پیشاور،
- ۱۷- نگاهی گذرا به ادبیات عامیانه افغانستان سلجوقی نصرالدین ۱۳۹۲.